

УДК 35.1

А. О. КУЗНЕЦОВ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ: ЗМІСТ, ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Висвітлено питання щодо змісту поняття “соціально-економічний розвиток регіону”, виокремлено сутнісні ознаки цього явища.

Ключові слова: регіон, розвиток, соціально-економічний розвиток, соціально-економічний розвиток регіону, сталий розвиток.

The question of the concept of “socio-economic development of the region, identified the essential features of this phenomenon.

Key words: region, development, socio-economic development, socio-economic development, sustainable development.

Зміна структури, змісту і характеру зв'язків між складовими регіональної системи конкретизується в понятті “соціально-економічний розвиток регіону”. І щоб з'ясувати сутність цього процесу, необхідно розглянути існуючі філософські погляди щодо категорії “розвиток” і наступним кроком перейти до розгляду концепцій регулювання регіонального розвитку.

В економічних і соціальних науках досить часто вживається термін “розвиток” в таких словосполученнях: сталий розвиток, економічний розвиток, соціально-економічний розвиток, регіональний розвиток, суспільний розвиток тощо. Під розвитком розуміють неповторну, відповідно направлену і закономірну зміну матеріальних і ідеальних об'єктів, що приводить до появи нової якості [1, с. 159].

Питання, що пов'язані з природою розвитку, досліджуються вже досить давно. У межах філософії досить ґрунтовно аналізуються змістовні ознаки влади та специфічні особливості його прояву (Аристотель, Окамм, Дідро, Гольбах, Руссо, Гоббс, Локк, Кант, Гегель, Берк, Фіхте, Ніцше, Шпенглер та ін.).

Сучасні інтерпретації класичних теорій розвитку, що стали методологічними витоками дослідження, містяться у працях У. Айзарда, Дж. Бортса, Ж.-Р. Будвіля, А. Вебера, Х. Гірша, Х. Зіберта, А. Леша, Г. Мюрдала, Дж. Фрідмана та ін.

Слід також зазначити, що окремі ідеї та напрацювання, що були використані як концептуальні, взято з робіт вітчизняних і російських дослідників Г. Атаманчука, Ю. Батуріна, Б. Бессонова, М. Бочка, Ю. Гладкого, А. Гранберга, О. Грицай, Г. Гутмана, В. Халіпова, Т. Єгоренка, А. Спіфанова, В. Желтова, Л. Зайцевої, І. Започного, В. Ільїна, В. Князева, В. Корженка, О. Кузнецова, В. Лексіна, Т. Максимої, Г. Мусіхіна, Д. Стеченка, А. Чистобаєва, О. Швецова, Е. Шестопала, Б. Штутьберга та ін.

Якщо сформульована загальна проблема дослідження стосується сутнісних ознак соціально-економічного розвитку регіону, то, на нашу думку, невирішеною її частиною залишається теоретичне питання щодо форм, структури та особливостей його прояву.

Метою цієї роботи є дослідження змістовних ознак соціально-економічного розвитку регіону, а також особливостей впливу на цей процес з боку держави.

Поняття “розвиток” тісно пов’язане з іншою філософською категорією – “якістю”. Якість – це не лише звичайна сукупність властивостей, що розкриваються через взаємодію з іншими об’єктами, або через суб’єкта, що їх пізнає. Відомий німецький філософ Г. В. Ф. Гегель характеризує якість як безпосередню визначеність предмета, як дещо, що є завдяки своїй якості тим, чим воно є. Втрачаючи свою якість, це “дещо” (річ, предмет тощо) перестає бути тим, чим воно є. З точки зору Гегеля, загальне може бути кількісно і якісно істинним. Отже, “встановлена якість” вважається сутнісним, і вона – є реальність. Разом з тим, якість, що підпорядковується змінам, включає в себе і своє власне заперечення [4, с. 172]. Таким чином, якість втілює у собі не тільки реальність і сутнісне, а ще й заперечення. Слід зазначити, що філософське бачення розвитку розкривається саме через закони і категорії діалектики, дозволяє прослідкувати загальні форми зв’язків і взаємозалежностей, відтак, доповнити вже сказане про “розвиток” такими положеннями:

– розвиток – це якісна зміна, і характеризується не лише новими властивостями форм, стадій і ступенів, що притаманні окремому суспільному явищу, а й новим його змістом;

– розвиток – це закономірна зміна, а це означає, що навіть випадкові події можуть лежати в його основі, адже випадковість є формою прояву необхідності чи закономірності;

– принципи розвитку розкриваються через закони діалектики, а саме: закон взаємного переходу кількісно-якісних змін дозволяє усвідомити, як розвиток органічно поєднує в собі безперервне і перервне (безперервність у розвитку системи відображає її відносну стабільність, а перервність – відповідну форму її переходу в нову якість); закон єдності і боротьби протилежностей розкриває витоки суперечностей, механізм поєднання в єдиному цілому протилежних властивостей і начал; закон заперечення заперечення дозволяє з’ясувати сутнісні особливості спадкоємності в розвитку;

– спрямованість розвитку конкретизується в поняттях “прогрес” і “регрес”.

Щоб зробити логічний перехід до розгляду властивостей соціально-економічного розвитку регіону, здійснимо, насамперед, порівняльний аналіз змістовних характеристик цього поняття. Необхідність такого аналізу обумовлена тим, що для визначення змін, які відбуваються на регіональному рівні, вживаються різні за своєю сутністю поняття, зокрема “економічний розвиток регіону”, “регіональний розвиток”, “соціально-економічний розвиток регіону”, “економічне зростання регіону”, “господарський розвиток регіону” тощо.

Дослідження регіонального розвитку, його оцінка і аналіз задля ефективного управління ним вимагає осмислення двох взаємозалежних об’єктивних напрямки. Перший – дослідження внутрішніх кількісних і якісних змін в елементах регіональної системи, структурі і функціях, а також у субструктно-субстанціональній основі регіональних систем. Другий – дослідження зовнішніх змін як результат взаємодії регіональної системи із суспільними явищами [8, с. 8–9]. За таким підходом пропонує досліджувати регіональний розвиток Т. Максимова. Така позиція є,

з нашої точки зору, дуже слушною: по-перше, маємо можливість відобразити існуючі зв'язки між окремими елементами регіональної системи та дослідити характер цих зв'язків із встановленням певних “індикаторів розвитку” (структурно-функціональна складова розвитку); по-друге, дослідити зовнішню форму прояву соціально-економічного розвитку регіону, тобто, його соціальну спрямованість (зв'язок структури і функцій з соціальними потребами). На думку Т. Максимової, ще не існує достатньої виразності в розмежуванні таких понять, як “розвиток”, “економічний розвиток”, “регіональний розвиток”, “соціально-економічний розвиток”. “Одні вчені ототожнюють ці поняття; інші вважають, що соціально-економічний розвиток має більш багатий зміст, ніж економічне зростання; треті розглядають соціально-економічний розвиток як динамічний стан економічного зростання” [8, с. 9–10]. Вона вважає за доцільне вживати таке поняття, як “регіональний розвиток”, сутність якого розкривається через зміст основних його форм:

- головна мета управління регіональними системами;
- сукупність якісних структурних елементів регіональних систем;
- умови формування потенційних можливостей регіону;
- критерій ефективності функціонування регіону; фактор економічного росту; важливе джерело підвищення якості життя.

На відміну від цього визначення, В. Лексін і О. Швецов пропонують вживати таке поняття, як “територіальний розвиток”, характеризуючи його як відповідний режим функціонування регіональної системи, який зорієнтовано на позитивну динаміку параметрів рівня і якості життя населення, і завдяки чому забезпечується стійке, збалансоване і “взаємонеруйнівне” відтворення соціального, господарського, ресурсного і екологічного потенціалів території [7, с. 27]. Під стійкістю розуміється тривале збереження умов щодо відтворення потенціалу території в режимі збалансованості і соціальної орієнтації. Збалансованість проявляється через пропорційність складових наявного потенціалу, що забезпечує стійкість і соціальну спрямованість розвитку системи, а соціальна орієнтація розглядається як оцінка вектору і кількісних параметрів регіональних ситуацій з приводу їх впливу на рівень і якість життя населення. Така позиція авторів до визначення “розвитку” обумовлена відповідним підходом до процесів його регулювання, який конкретизується у виразі конструктивно-сутнісного відображення державної регіональної політики.

“Розвиток регіону – це багатогранний і багатоаспектний процес, – вважає А. Гаврилова, – який найчастіше розглядається з точки зору сукупності різних соціальних і економічних цілей, а соціально-економічний розвиток регіону включає такі аспекти, як зростання виробництва і доходів; зміни в інституціональній, соціальній і адміністративній структурі суспільства; зміни у суспільній свідомості та зміни у традиціях і звичках [3, с. 87]. Подібне бачення соціально-економічного розвитку регіону, на наш погляд, скоріше асоціюється з його цілями, адже розвиток – це не завжди зростання чи покращання соціально-економічного стану регіональної системи. Регрес і занепад є зворотною стороною процесу розвитку, тому слід комплексно підходити до визначення цього поняття.

Зв'язок між економічним розвитком і економічним зростанням розглядає Б. Буркінський, який стверджує: “Економічне зростання – це просте збільшення ВВП нації за певний часовий період відносно до іншого. Воно вказує на зростаючі можливості держави стосовно реалізації своїх виробничих потенціалів. Таким чином, економічне зростання більш вузьке явище, ніж економічний розвиток... Економічне зростання є невід’ємною складовою економічного розвитку” [10, с. 8–9]. Отже, за такою позицією, зростання – це складова розвитку, воно його не лише спонукає, а й супроводжує. Однак варто зробити деякі уточнення: на сьогодні ще не існує єдиної позиції з приводу того, що є первинне, а що є вторинним, тобто розвиток спонукає зростання, чи зростання супроводжується розвитком? На наш погляд, слід чітко відрізнити між собою ці поняття. Зростання характеризується кількісними показниками, і означає підвищення значення одного показника стосовно іншого, на відміну від нього “розвиток” характеризує комплексні, структурні зміни об’єкта, які можуть супроводжуватись зростанням, а можуть і не супроводжуватись.

Економічні дослідження соціально-економічного розвитку регіону найчастіше лежать у площині розгляду економічного потенціалу регіональної системи. Найбільш загальною для цього напрямку є робота О. Кузнецової “Економічний розвиток регіону: теоретичні і практичні аспекти державного регулювання”. Автор виділяє такі концепції “регіонального зростання”:

– неокласична школа (Дж. Борте, У. Айзард, Х. Зиберт, А. Леш та ін.) – відповідно до основних ідей її творців, параметри регіонального зростання встановлюються якістю і кількістю природних ресурсів, загальною чисельністю і кваліфікацією персоналу, запасами капіталу і рівнем технології;

– теорії кумулятивного зростання (Г. Мюрдаль, А. Вебер, Дж. Фрідман, Ж.-Р. Будвіль, Х. Гірш та ін.) – засновані на спеціалізації територіальних одиниць, за допомогою спеціалізації і інноваційного ефекту незначна перевага території з часом може зрости і бути примноженою [6, с. 21–32].

Вважаємо за доцільне розглянути концепцію “сталого розвитку”, яка знайшла своє поширення на розвиток регіональних систем. Термін “сталий розвиток” (sustained yield) було започатковано у Канаді наприкінці 1960-х рр. для позначення максимальних уловів риби, які можуть бути отримані впродовж десятиріччя. І тільки на початку 1970-х рр. термін трансформовано для позначення оптимального використання доступних ресурсів при обов’язковому збереженні відповідної популяції, а на початку 1980-х рр. Л. Браун використовує термін “sustainable development” у соціально-економічній географії [9, с. 87]. У цілому, під “сталим розвитком” розуміють економічний розвиток, який забезпечує рівновагу навколишнього середовища, стійке та постійне економічне зростання. В. Данілов-Данільян і К. Лосев розглядають сталий розвиток у таких аспектах:

– соціальний сталий розвиток забезпечує використання природних ресурсів з метою встановлення “рівності” між людьми, що розглядається як соціальна справедливість;

– економічний сталий розвиток забезпечує підтримку відтвореного людством капіталу: людського, матеріального і природного;

– екологічний сталий розвиток забезпечує благополуччя людства на підставі збереження сировинних джерел і навколишнього середовища як місця зосередження бруду [9, с. 93].

Стосовно “сталого розвитку регіональної системи” слід зазначити, що його можна розглядати як здатність системи зберігати заданий рух і залишатися відносно незмінною упродовж тривалого часу, при цьому забезпечувати оптимальне використання доступних ресурсів.

На некоректність ототожнення понять “регіональна політика” і “регіональний розвиток” звертає увагу М. Долішній: “Останніми роками термін регіональна політика міцно закріпився в економічному лексиконі як практиків, так і науковців. Причому використовують його здебільшого спонтанно, не заглиблюючись у зміст цього поняття, часто ототожнюючи його з регіональним управлінням, регіональним розвитком тощо” [12, с. 10]. Поділяючи таку позицію, вважаємо, що чітка фіксація дефініцій може бути цілком корисною за умови, якщо закріплене визначення має гносеологічні витоки і приймається більшістю із наукових шкіл.

Однак найчастіше у словниках і довідниках надається лише загальне розуміння того чи іншого поняття, і для розкриття та обґрунтування нових наукових положень дослідник розглядає явище чи процес з іншого боку, доповнюючи і розширюючи похідне значення. Наприклад, у вже згадуваному словнику-довіднику О. Богорада “регіональний розвиток” визначається як зміна структури регіонів або територіальних утворень всередині них (як правило, йдеться про прогресивні зміни структури) [11, с. 226]. Така дефініція є досить загальною, і дослідження розвитку регіональної системи не може бути проведене без змістовної деталізації і розширення в опрацюванні зв’язків щодо елементів системи.

Інші акценти стосовно регіонального розвитку знаходимо в роботі О. Гриця “Центр і периферія у регіональному розвитку”, де розкрито географічні контрасти типу “центр-периферія” за допомогою класичних теорій регіонального розвитку. “Динамічні теорії, – зауважує він, – мають на увазі існування деякої цілком універсальної циклічності подій, що спонукає виникнення, посилення і нівелювання нерівномірності соціально-економічного розвитку держав і районів різних за своїми масштабами” [5, с. 12]. Головною ідеєю цієї та інших похідних теорій регіонального розвитку є встановлення причин нерівномірності в розвитку окремих територіальних систем і виявлення напрямків їх подолання.

Отже, із проведеного аналізу можна зробити такі висновки.

У наведених вище підходах не існує єдиних поглядів на характерні ознаки розвитку регіональної системи, на його складові і спрямованість. В економічних роботах найчастіше він асоціюється з економічним чи соціально-економічним розвитком і розглядається як процес розширеного відтворення, що включає виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ (Т. Максимова, Л. Зайцева, І. Запоточний, О. Кузнецова, Д. Стеченко, М. Бочок, А. Єпіфанов та ін.). У дослідженнях географів (регіоналістів) акценти переносяться на характеристики потенціалів окремих територій (кліматичні, геолого-природничі, економічні, соціальні тощо), і в більшості із них вживається термін “територіальний розвиток” (В. Лексін і О. Швецов, Ю. Гладкий і А. Чистобаєв, Т. Єгоренко, Б. Штульберг та

ін.). Багато досліджень присвячено розгляду взаємовідносин у системі “центр-периферія”, такий підхід окреслює коло питань з приводу подолання диспропорцій у розвитку окремих територіальних одиниць, які об’єднано в цілісну регіональну систему. У цих роботах, як правило, автори користуються терміном “регіональний розвиток” (Г. Гутман, О. Грицай, А. Гранберг, А. Немець та ін.).

Аналіз класичних концепцій розвитку регіональних систем дозволяє виявити ключові фактори розвитку, зокрема в “теоріях розміщення” ключовим фактором розвитку вважається оптимальне розміщення виробництва і відповідна спеціалізація територій (Й. Тюнен, А. Вебер, В. Лаунхардт, А. Предьоль, Т. Паландер, Р. Вернон, А. Льош та ін.). У теоріях “регіонального зростання” показано, як переваги окремих територій з часом можуть привести до їх процвітання і домінування на певному соціо-територіальному просторі (А. Маршалл, Х. Зіберт, Г. Мюрдаль, Р. Будвіль, В. Крісталлер, Х. Гірш та ін.).

Поняття “розвиток” і “зростання” мають суттєво різне значення, і для характеристики якісних змін, що відбуваються в межах регіональної системи, доцільніше вживати термін “розвиток”, оскільки він не вичерпується суто механічним зростанням окремих параметрів, а характеризує комплексні (якісно-кількісні) зміни елементів і структури регіональної системи.

З метою розвитку регіональної системи відображаються характерні ознаки її бажаного стану, таким чином, від вибору методів їх установаження і закріплення пріоритетності залежить спрямованість розвитку.

Сучасні концепції “сталого розвитку регіону” дозволяють усвідомити, що регіональна система здатна зберігати спрямованість і рух у своєму розвитку і залишатись відносно незмінною упродовж тривалого часу завдяки оптимальному використанню доступних ресурсів.

Процес розвитку регіональної системи – це багатогранне і комплексне явище, відтак, потребує ефективного управлінського впливу щодо його регулювання (наукове обґрунтування співвідношення суб’єкта і об’єкта управління).

Наведене вище дає змогу перейти до надання власного визначення поняттю “соціально-економічний розвиток регіону”. Отже, на наш погляд, соціально-економічний розвиток регіону – це якісні, закономірні зміни у функціонуванні регіональної системи, що мають об’єктивний характер і спричиняють виникнення нових форм зв’язків між соціально-економічними потребами і засобами їх задоволення.

Для адекватного розуміння авторської думки коротко пояснимо такі положення, що складають зміст даного визначення:

– під якісними змінами розуміється зміна не тільки кількісних параметрів, що характеризують динаміку в розвитку окремих елементів системи, а й докорінну зміну структури, що розкривається через взаємозв’язки між підсистемами і елементами всієї регіональної системи;

– закономірні зміни, що відбуваються в межах регіональної системи, характеризують внутрішню сутність процесів, визначають спрямованість і розкривають природу взаємодії окремих елементів регіональної системи між собою та зовнішнім оточенням;

– об’єктивний характер змін у функціонуванні регіональної системи дозволяє розкрити двоєдину природу розвитку, оскільки йдеться про гармонійне поєднання організаційних впливів і процесів самоорганізації. Під самоорганізацією розуміється встановлення “порядку” (синергетика) в межах регіональної системи за рахунок погоджених дій елементів при відсутності організуючих впливів, що впорядковують структуру і впливають на функції її окремих підсистем і елементів;

– нові форми зв’язків між соціально-економічними потребами і засобами їх задоволення характеризують головне протиріччя, що спонукає регіональну систему до розвитку. Це протиріччя, на наш погляд, “висвічує” комплекс взаємодій, що відбуваються усередині регіональної системи. Соціальні й економічні потреби постійно змінюються, тим самим породжуючи нові форми їх задоволення.

Спробуємо довести доцільність власної конкретизації поняття “соціально-економічний розвиток регіону” і показати її відмінність від існуючих на сьогодні підходів. За Т. Парсонсом, соціальні системи – це системи, що утворюються станами і процесами соціальної взаємодії між діючими суб’єктами [2, с. 39]. Отже, соціальна система розглядається як специфічний розподіл соціальних ролей і нормативно-ціннісних настанов, що притаманні відповідній культурі. Цілісність системи забезпечується за допомогою рівноваги, і при цьому рівновага є результатом складної взаємодії усіх компонентів, що досягається за рахунок проходження системою відповідного циклу: від стійкого становища до змін, які пов’язані із реалізацією нової цілі, а далі знову до адаптації системи щодо нового становища тощо. Регіональну систему також можна охарактеризувати за допомогою відповідних зв’язків, але, на відміну від Т. Парсонса, де взаємодія проходить у межах пари “соціальні ролі і нормативно-ціннісні настанови”, пропонується розглядати взаємозв’язки, що складаються з приводу виникнення і задоволення соціально-економічних потреб. За таким підходом отримуємо наступну циклічність (рисунок).

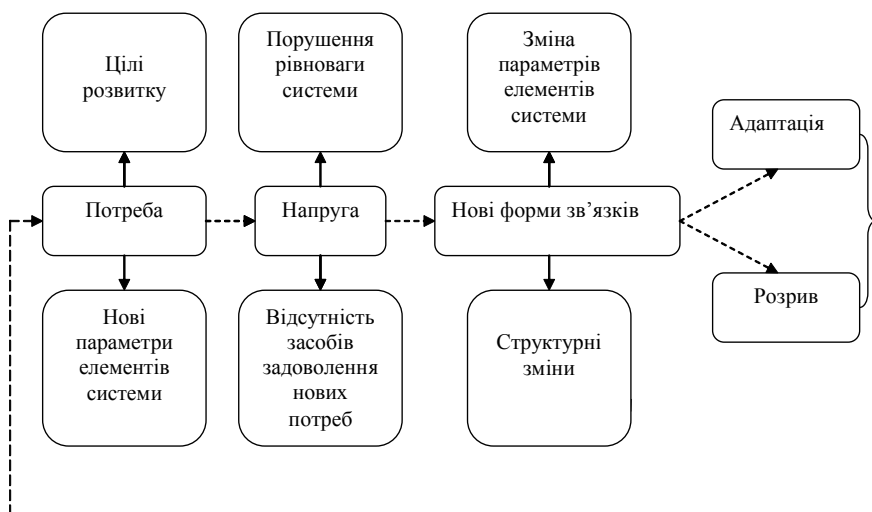

Рисунок. Схема розвитку регіональної системи

Державне регулювання тут може вважатись ефективним лише за умов його співвідносності з процесами соціально-економічного розвитку регіону. Виходячи з цього, дослідження процесів державного регулювання повинно відбуватись в такій послідовності:

- 1) формування чітких теоретичних уявлень щодо процесів соціально-економічного розвитку регіону;
- 2) установлення факту щодо необхідності державного регулювання соціально-економічним розвитком регіону;
- 3) окреслення сфери державного впливу, тобто вибору процесів, які мають бути врегульовані;
- 4) вибір адекватних управлінських впливів (що мають відповідне організаційно-ресурсне забезпечення).

У подальшому будуть досліджуватися сучасні теорії державного регулювання розвитку соціально-економічних систем.

Література:

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический справочник / Э. Б. Алаев. – М., 1983. – 213 с.
  2. *Байдалова О. В.* Развитие региона как социальной системы: социальные показатели и индикаторы : [монография] / О. В. Байдалова. – Волгоград : ВАГС, 2002. – 277 с.
  3. *Гаврилов А. И.* Региональная экономика и управление : учеб. пособ. для вузов / А. И. Гаврилов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 239 с.
  4. *Гегель Г. В. Ф.* Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977.
Т. 3 : Философия духа. – 457 с.
  5. *Грицай О. В.* Центр и периферия в региональном развитии / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
  6. *Кузнецова О. В.* Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования ; изд. 2-е, стереотип. / О. В. Кузнецова. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 304 с.
  7. *Лексин В. Н.* Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития ; изд. стереотип. / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 368 с.
  8. *Максимова Т. С.* Регіональний розвиток (аналіз і прогнозування) : [монографія] / Т. С. Максимова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 304 с.
  9. *Немецъ Л. М.* Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України) : [монографія]. – Х. : Факт, 2003. – 383 с.
  10. Политика мобилизации интегрального ресурса региона : в 2 кн. / рук. авт. кол. : член-корр. НАН Украины, д.э.н., проф. Б. В. Буркинский, проф. С. К. Харчиков. – Одесса : ИПРЭИ НАН Украины, 2002. – Кн. 1. – 415 с.
  11. Регіональна економіка. Словник-довідник / сост. О. Д. Богорад, О. М. Невелєв, М. В. Підмогильний. – К. : Наук.-дослід. ін-т соціально-економічних проблем міста, 2004. – 560 с.
  12. Регіональна політика: методологія, методи, практика / НАН України, Ін-т регіон. дослідж. ; відп. ред. акад. НАН України М. І. Долішній. – Львів, 2001. – 700 с.
- Надійшла до редколегії 16.02.2011 р.*